

Józef Kus

Z dziejów handlu Kazimierza Dolnego w XVII - XVIII wieku : instruktarze cła wodnego z 1616 i 1763 roku

Rocznik Lubelski 31-32, 235-241

1989-1990

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

JÓZEF KUS

Z DZIEJÓW HANDLU KAZIMIERZA DOLNEGO
W XVII—XVIII WIEKU
INSTRUKTARZE CŁA WODNEGO Z 1616 I 1763 ROKU

Główną arterią gospodarczą przedrozbiorowej Rzeczypospolitej była Wisła. Płynęły nią już od XIII w. produkty rolniczo-leśne i inne towary. Handel miał ogromny wpływ na szybki rozwój miast leżących nad Wisłą, zwłaszcza Sandomierza, Kazimierza Dolnego, Warszawy, Zakroczymia, Wyszogrodu, Płocka, Włocławka, Torunia, Bydgoszczy i Gdańska, oraz na bogacenie się ich mieszkańców. Na spławie budowali swoje fortuny liczni przedstawiciele magnaterii i szlachty¹. Spław dawał również dochód skarbowi państwa w postaci opłat celnych pobieranych w komorach usytuowanych w ważniejszych portach rzecznych. Największe znaczenie miały: komora we Włocławku, przeniesiona w 1579 r. do Białej Góry, a także komory w Grudziądzu, Fordonie, Nieszawie².

Oprócz ceł królewskich bardzo liczne były komory, z których opłaty celne pobierano na rzecz miast oraz urzędników państwowych i ziemskich, a więc wojewodów, kasztelanów, starostów, wojskich itp.³

Nieistniejące już dziś akta Komisji Skarbu Koronnego wyliczały komory celne, znajdujące się w drugiej połowie XVIII w. na Wiśle: Kraków, Wawrzeńczyce, Opatowiec, Szczucin, Połaniec, Sandomierz, Zawichost, Józefów, Kazimierz, Puławy, Magnuszew, Góra Kalwaria, Karczew, Warszawa, Dobrzyń, Nieszawa, Złоторia, Dybów. Nie jest to pełny wykaz, niemniej obejmuje większość komór celnych⁴.

Wobec faktu zniszczenia w czasie II wojny światowej większości rejestrów i rachunków komór celnych, wydaje się celowe publikowanie nawet fragmentarycznych źródeł dotyczących instytucji cła wodnego⁵. Źródłami takimi są instruktarze cła wodnego w Kazimierzu Dolnym.

Komorze celnej w Kazimierzu historycy przypisują XIII-wieczną metrykę. Już wtedy miał on pełnić funkcje związane z handlem i transpor-

¹ Zob. *Encyklopedia historii gospodarczej Polski do 1945 r.*, pod red. A. Mączaka, Warszawa 1981, hasła: *spław, Wisła*; S. Gierszewski, *Wisła w dziejach Polski*, Gdańsk 1982, *passim*; M. Bogucka, H. Samsonowicz, *Dzieje miast i mieszczaństwa w Polsce przedrozbiorowej*, Wrocław—Warszawa—Kraków—Gdańsk—Łódź 1986, s. 198, 417, 425—428.

² R. Rybarski, *Handel i polityka handlowa Polski w XVI stuleciu*, t. 1, Poznań 1928, s. 296—302; *Encyklopedia...*, hasła: *celne komory, cło*.

³ Np. w 1589 r. przywilej pobierania cła wodnego otrzymała Warszawa, w 1613 r. Sandomierz, w 1667 r. starosta oświęcimski (*Volumina Legum*, wyd. Ohryzko, Petersburg 1859—1860, t. II, s. 291, t. III, s. 89, t. IV, s. 441).

⁴ Z. Góralski, *Materiały dotyczące traktów i przepraw od 1767 roku z zagnionych akt Komisji Skarbu Koronnego*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej” r. XIII:1965, nr 2, s. 376.

⁵ J. Karwasińska, *Archiwum Skarbowe dawnej Rzeczypospolitej*. w: *Straty archiwów i bibliotek warszawskich w zakresie rękopiśmiennych źródeł historycznych*, t. I, *Archiwum Główne Akt Dawnych*, Warszawa 1957, s. 88—90.

tem towarów⁶. W spisie ceł z 1356 r. cło kazimierskie określono jako „theloneum antiquum”⁷. Z ochroną poboru cła na Wiśle miało się wiązać powstanie kamiennej baszty obronnej w Kazimierzu.

W 1509 r. cło wraz z przeprawą wydzierżawione zostało Mikołajowi Firlejowi z Dąbrowicy, wojewodzie lubelskiemu, za 130 grzywien. Z tego roku posiadamy pierwszą wiadomość o opłatach celnych pobieranych w Kazimierzu; od pełnego statku płynącego Wisłą burgrabia pobierał 60 groszy⁸.

W 1510 r. Zygmunt I zapisał Mikołajowi Firlejowi 1800 florenów na starostwie kazimierskim, a w roku następnym nadał mu cło i przewóz⁹. Odtąd aż do 1644 r. starostwo wraz z cłem pozostawało w rękach tej rodziny magnackiej. Kolejnymi starostami byli Radziwiłłowie i Lubomirscy, ostatnia starostwo dzierżyła Anna Teofila z Sapiehów 1° voto Sanguszkowa, 2° voto Potocka (do 1813 r.)¹⁰.

Komora celna w Kazimierzu przetrwała do 1764 r., kiedy to na sejmie konwokacyjnym uchwalono powszechne cło generalne, znosząc jednocześnie cła partykularne¹¹.

Dochód z kazimierskiego cła wodnego szacowano w drugiej połowie XVII w. na 1000 zł pol.¹²; w sto lat później, w 1766 r., „za skasowane cło wiślane naznaczono zł. pol. 2000”¹³.

Ponieważ nie istniały jednolite taryfy celne dla całego kraju, własną taryfę miała też komora w Kazimierzu. „Cło wodne wybiera zamek według instruktarza swego” — czytamy w lustracji z 1661 r.¹⁴

Zachowały się dwa instruktarze. Pierwszy — dany przez Zygmunta III Wazę w 1616 r. Andrzejowi Firlejowi — oblatowano w grodzie lubelskim 22 lutego 1617 r.¹⁵ Król regulował w nim cło wodne kazimierskie na prośbę kupców krakowskich skarżących się na opłaty „więtsze nad zwyczaj dawny”.

Drugi instruktarz, „podług dawnych instruktarzów spisany” 25 czerwca 1763 r., zatwierdził książę Franciszek Lubomirski¹⁶.

⁶ K. Maleczyński, *Najstarsze targi w Polsce i ich stosunek do miast przed kolonizacją na prawie niemieckim*, Lwów 1926, s. 128; R. Szczygieł, *Początki miejskich dziejów Kazimierza Dolnego*, w: *Problemy dziejów i konserwacji miast zabytkowych*, Radom—Kazimierz Dolny 1990, s. 37.

⁷ J. Teodorowicz-Czerepińska, *Kazimierz Dolny. Monografia historyczno-urbanistyczna*, Kazimierz 1981, s. 18—19.

⁸ S. Kuraś, *Słownik historyczno-geograficzny województwa lubelskiego w średniowieczu*, w: *Dzieje Lubelszczyzny*, t. III, Warszawa 1983, s. 96. Wspomnieć należy, że Kazimierz z przedmieściami i okolicznymi wsiami tworzył tenutę a następnie starostwo kazimierskie (tamże, s. 97).

⁹ J. Teodorowicz-Czerepińska, jw., s. 34; S. Kuraś, jw., s. 96.

¹⁰ J. Teodorowicz-Czerepińska, jw., s. 72, 170—171.

¹¹ J. Baszanowski, *Z dziejów handlu polskiego XVI—XVIII w. Handel wołami*, Gdańsk 1977, s. 34.

¹² „Cło wodne wybiera zamek według instruktarza swego, które ze niejednakowy de anno in annum procent czynić może, sieła też statków za juramentem i listami, także atestacyjami różnych panów, nic nie płaci, taksujemy je jednak, rok podle roku, na [...] fl. 1000”. (*Lustracja województwa lubelskiego 1661*, wyd. H. Oprawko, K. Schuster, Warszawa 1962, s. 144).

¹³ Archiwum Państwowe w Lublinie (dalej: APL), Księgi ziemskie lubelskie, sygn. 20777, f. 817.

¹⁴ Zob. przyp. 12.

¹⁵ APL, Księgi grodzkie lubelskie (dalej: GL), RMO, sygn. 47, f. 112—113.

¹⁶ APL, GL, RMO, sygn. 369, f. 279—283v.

Publikowane materiały stanowią cenne źródło do dziejów handlu i informują nas o produktach najczęściej spławianych Wisłą do Gdańska i „w górę” rzeki. Na początku XVII w. były to (oprócz zboża, głównego przedmiotu spławu): ołów, miedź, żelazo, galman, saletra, siarka, wino, śledzie i inne ryby, owoce, artykuły korzenne. Dziwi brak w taryfie celnej potażu i popiołu, które w tym czasie tworzyły znaczną pozycję polskiego eksportu, mimo spadku produkcji w porównaniu z drugą połową XVI w.¹⁷

Bardziej szczegółowy jest instruktarz z 1763 r. Wśród produktów przechodzących drogą wodną przez Kazimierz figurują: zboże, siód, drewno, potaż, galman, szpiglas, saletra, smoła, kamienie młyńskie i budowlane, wapno, żelazo i wyroby żelazne, garnki, sól, wino, miód, owoce, tytoń, śledzie, wódka gdańska, karczochy.

Instruktarz ten wymienia ponadto typy statków spotykanych najczęściej na Wiśle, a więc szkuty — „dwudziestki”, „szesnastki”; dubasy — „czternastowe”, „dwunastowe”, „dziesiątowie”, „ośmiowe”; kozy i galariki — „ośmiowe” i „szóstowe”, galary „jarosławskie”, „na pojazd cztery” i „na pojazd dwa”; byki i półbyki, łyżwy i łyżewki a wreszcie tratwy, trawki i czółna¹⁸.

Razem z instruktarzem oblatowana została „Przysięga skarbowego pisarza na ciele wodnym kazimirskim”. Jej treść wskazuje, że nadużycia popełniane przez nieuczciwych celników były nagminne.

Teksty źródeł przygotowane zostały do druku na podstawie *Instrukcji wydawniczej dla źródeł historycznych od XVI do połowy XIX w.*²⁰ Według jej zasad zmodernizowano pisownię obu instruktarzy, zachowując charakterystyczne cechy językowe. Pewne zmiany wprowadzono także w układzie graficznym instruktarza z 1763 r. Ciągły tekst rękopisu częściowo zmieniono na dwie kolumny; na lewy brzeg strony wyrzucając nazwy statków i towarów, na prawy — stawki opłat celnych. Zlikwidowano ponadto powtarzające się w każdym niemal wierszu określenia jednostki monetarnej („złotych polskich” i „groszy polskich”).

¹⁷ S. Gierszewski, jw., s. 46—47.

¹⁸ Wymienione nazwy statków pochodziły — jak łatwo się domyśleć — od liczby ludzi tworzących załogi wiosłarskie (pojazda — wiosło) i wskazywały na rozmiary i nośność statku. Por. H. Obuchowska-Pysiowa, *Warunki naturalne, technika i organizacja spławu wiślanego w XVII wieku*, KHKM, r. XIII:1965, nr 2, s. 287—290; P. Smolarek, *Statki żeglugi spławowej z drugiej połowy XVIII wieku*, „Nautologia” r. XXI:1986, nr 1, s. 15.

¹⁹ J. Baszanowski, jw., s. 46—47.

²⁰ *Instrukcja wydawnicza dla źródeł historycznych od XVI do połowy XIX wieku*, Wrocław 1953.

Warszawa, 1 czerwca 1616

Zygmunt III, król polski, daje Andrzejowi Firlejowi, staroście kazimierskiemu, in-
struktarz cła wodnego w Kazimierzu.

Oryg. nieznan

Kop.: Księgi grodzkie lubelskie, RMO, sygn. 47, f. 112—113 pt. Litteram Sacrae Re-
giae Majestatis oblata. Wpis w dniu 22 lutego 1617 r. na podstawie oryginalnego
dokumentu przedstawionego przez „szlachetnego” Wojciecha Jemielnickiego.

[f. 112] Zygmunt Trzeci z Bożej łaski król polski, wielkie ksiązę litew-
skie, ruskie, pruskie, mazowieckie, żmudzkie, inflanckie i szwedzki,
gocki, wandalski dziedziczny król [f. 112v] Urodzonemu Andrzejowi Firle-
jowi z Dąmbrowice, kazimirskiemu naszemu staroście wier[nie] nam mi-
lemu łaskę naszą królewską. Urodzony wiernie nam miły. Przełożona jest
żałoba niektórych mieszczan i kupców krakowskich o czło wodne kazi-
mirskie, które by snadź administratorowie tamecznego czła wier[ność]
twa od towarów przez te kupce na dół i na górę wyszły prowadzące,
więtsze nad zwyczaj dawny wybierać mieli, nie chcąc aby się z tej miary
bezprawie onym dzać się miało, ale żeby według dawnego zwyczaju od
towarów płacili. Rozkazujemy wier[ności] twej, abyś tego przestrzegł
i administratory swe napominał, jakoby się na potym tego nie ważyli, ale
według instruktarza tego naszego, który się wier[ności] twej daje, to jest:
od ołowów cetnaru każdego po szelągu jednemu albo więc ogółem od
każdego statku ołownego złotych polskich dwadzieścia; od cetnaru miedzi
po groszu; od beczki gałamanu groszy dwa; od beczki siarki groszy dwa;
od żyta i soli od każdej pojazdy po groszy półczwarta; od beczki śledzi
grosz jeden; od śliw beczki po groszy dwa; od sadzu ryb po groszy dwa;
od wielkiego sadzu ryb po kopie; od beczki wina węgierskiego po groszy
szesze; od kufy małmazyji groszy piętnaście; od kufy limonii groszy dzie-
sięć; od beczki oliwy groszy dziesięć; od saletry każdej fasy groszy dwa-
dzieścia; od towarów wszelakich, które prowadzą wodą ze Gdańska w be-
lach i beczkach, jako od pieprzów, szafranów, migdałów, cukrów i innego
rozmaitego korzenia, od beczki po groszy dwadzieścia, od półachtelu po
groszy ośmi, od mniejszych beczek po groszy sześć; od zboża, które biorą
na statki na Mazowsze, według dawnego zwyczaju, od każdego korca po
kwartniku, także i łądowe. A na mycie zaś łądowym od każdego woza,
który ze zbożem przez miasto idzie, po groszu jednym; od konia, co wiezie
towar, od każdego [f. 113] po groszy pięci, a od tych, którzy wolności
mają, wedle starego zwyczaju po groszy półtrzecia; od wołu każdego po
groszu jednym; od chmielu rogowe od woza śląskiego po złotemu, od
litewskiego po groszy dwadzieścia; od żelaza cetnaru każdego po dwa
szelągi; od szuki płótna każdej po półgroszku. Co, aby tak a nie inaczej
wybierać rozkazujemy. Inaczej wier[ności] twej nie uczynisz, pod łaską
naszą i powinności urzędu swego. Dan w Warszawie dnia pierwszego mie-
siąca czerwca roku tysiąc sześćset szesnastego, panowania Królestw na-
szych ,Polskiego XXIX, Szwedzkiego XXIII roku.

Sigismundus Rex

b.m. 25 czerwca 1763

Franciszek Lubomirski, starosta kazimierski, zatwierdza instruktarz cła wodnego w Kazimierzu.

Oryg. nieznan

Kop.: Księgi grodzkie lubelskie, RMO, sygn. 369, f. 279—283v. pt. Instructionis thelo-
nei aquatici ad capitaneatum casimiriensem spectantem oblati. Wpis w dniu 25 czer-
wca 1763 na podstawie oryginalnego dokumentu przedstawionego przez „urodzo-
nego” Kajetana Leszczyca Skarszewskiego subdelegata grodu lubelskiego.

[f. 279] Instruktarz cła wodnego komory w starostwie kazimirskim podług dawnych instruktarów spisany dnia dwudziestego piątego czerwca tysięcznego siedemsetnego sześćdziesiątego trzeciego roku.

	[zł. pol.]	[gr.]
od szkuty dwudziestki	72	
od szkuty ośmnastki	54	
od szkuty szesnastki [f. 279v]	36	
od dubasa czternastowego	24	
od dubasa dwunastowego	20	
od dubasa dziesiątowego	18	
od kozy i galarku ośmiowych	16	
od kozy i galarku szostowej	14	
od galarka na pojazd cztery	10	
od galarku na pojazd dwa	6	
od łyżwy dużej	50	
od tratw w gleni cztery	12	

Statki z żytem	[zł. pol.]	[gr.]
od szkuty dwudziestki z żytem	40	
od szkuty ośmnastki	34	
od szkuty szesnastki	32	
od dubasa czternastowego	28	
od dubasa dwunastowego [f. 280]	24	
od dubasa dziesiątowego	20	
od dubasa ośmiowego	16	
od kozy i galarku szóstowego	12	
od kozy i galarku na pojazdów cztery	10	
od kozy i galarku na pojazdów dwa	8	
od łyżwy dużej	40	
od tratwy w pojazd cztery	10	
od tychże z jęczmieniem	8	
od tychże z reczką	8	
od tychże ze słodem	8	
od tychże z owsem	8	
od galerów jarosławskich od jednej pojazdy	18	
od czółna śliw suchych w rozenki	20	
od szkuty dwudziestki pobitki z towarem	180	
od szkuty ośmnastki pobitki	162	
od szkuty szesnastki	144	
od dubasa czternastowego	126	

Od innych statków podług proporcji, tak jednak uważać trzeba, aby wyniosło od pojazdu po złotych ośmnaście.

od kopy antonia		8
od beczki śledzi szockich		6
od beczki śledzi hollenderskich		10
od wina francuskiego	1	8
od wina węgierskiego	1	8
[f. 28] Antałów dwa na beczkę rachować się powinno.		
od beczki miodu węgierskiego	1	8
	[zł. pol.]	[gr.]

Od towarów inszych do góry ze Gdańska prowadzonych na statkach podług kwitu sprawiedliwego i taksy z komory inwentarzowej fordońskiej w kwicie wyrażonych na złote pruskie, więc od sta po złotych dwa.

od tratwy garków na ludzi ośm	108	
od innych tratew podług proporcji		
od półbyka garków	162	
od naczynia ulanowskiego z malowanie, od dubasa lub galeru	36	
od skrzyni ryb	12	
od mydła barskiego skrzyni	2	
od puzdra wódki gdańskiej		15
od szabel [f. 281v] krakowskich bunta	1	8
od klepek tratwy w gleni cztery	30	
od tratwy balów	36	
od byka wapna na jednej pojezccie	2	16
od potaziu fasy	2	16
od galomonu fasy		15
od szpiglasu fasy	2	
od kamieni młyńskich, od tratwy w gleni cztery	15	
od tratwy kamieni inszych wodą prowadzonych	8	
od tytuniu węgierskiego kamienia	6	
od beczki smoły	13	
od beczki smoły zuzowej	6	
[f. 282] od saletry fasy	2	16
od tarcic kopy	1	
od drzewa próżnego, od glenia	1	8
od skrzyni łyżek	1	8
od szafranów bunta	1	8
od żelaza węgierskiego cetnaru		15
od tratewki pletu	1	8
od czółna karczochów	1	8
od łyżewki krakowskiej z jabłkami	30	
od pary pojazdów solnych		7
opowiednego od statków szlacheckich		6
od tratew balków	12	20

F. Lubomirski M.K.S. [f. 282v] Kaz.
Locus sigilli genuini in rubra cera
expressi.

Przysięga skarbowego pisarza na cle wodnym kazimirskim.

Ja, Józef, przysięgam Panu Bogu wszechmogącemu w Trójcy Świętej Jedynemu, iż funkcji mojej pisarskiej w ekzakcyi cła trzeźwie, sprawiedliwie, pilnie, nie uwodząc się żadną korupcyją, tak oczywiście jako i potajemnie, ani od kupców, ani od szlachty dla siebie prokurować, ani też dobrowolnie dawanej brać, ani przyjaźnią żadną robić interesu do ekzekucyji cła należącego nie mam, ani więcej od szlachty i kupców nad instruktarz mi podany wyciągać nie powinienem, ale istotnie samej rzetelności nie czyniąc [f. 283] żadnych podstępów pod Skarbem, ani żadnych nie zażywając wykrętnych fortelów, tak z rewizorem, który mi przydany będzie, jako i kupcami, co by było z krzywdą Skarbu pańskiego, nie będę. Monetę lubo złoto in quali quantitate et qualitate odbiorę in eadem toto w registra zapisywać jako i do skrzyni kłaść, nie przytrzymując przy sobie na żaden handel ani komu pożyczać nie będę. Ekspedycyje minoris et majoris valoris sam de persona z przydanym mi rewizorem, nie zażywając ani upraszając sub alterna, czynić będę, szczególnie tylko, strzeż Boże, słabości mojej lub gdy będę miał gdzie wyjechać za pozwoleniem Jaśnie Oświeconego Książęcia Jegomości Dobrodzieja. [f. 283v] Rzeczy różne, jako to cybule, czosnki, śliwy, ryby, kasze i inne właśnie na Skarb proweniencyje należące, ani sam zażywać ani komu darować nie mam, ale tylko z swego mi wyznaczonego mi solarium i z akcydensów w instruktarzu mi pozwolonych bez ekstorsyji żyć będę. Które to tu wyznaczone punkta, bez żadnej restrykcyji, teraz przysięgając et in post powinienem. Tak mi Boże dopomóż w Trójcy Świętej Jedyny i niewinna Męka Jego.